

# Rentemesterregnskaber og overslag: Problemer inden for dansk finanshistorie omkring 1600

Af Kersten Krüger

*I Historie IX, s. 619f. anmeldte lektor, dr. phil. Jens Engberg Kersten Krüger: Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588–1628. Ein Beitrag zur frühneuzeitlichen Finanzgeschichte. Marburg (Elwert) 1970. Dr. Kersten Krüger har med henvisning til anmeldelsen ønsket at fremsætte nedenstående bemærkninger, da »denne anmeldelse kan føre til misforståelser, som bør ryddes af vejen i den fortsatte forsknings interesse; se også Jens Engberg: Dansk Finanshistorie i 1640'erne, 1972, s. 20f.« Indlægget har været forelagt dr. Jens Engberg, der ikke har ønsket at kommentere dette.*

Begyndelsen af nyere tid er karakteriseret ved udformningen af den moderne stat<sup>1</sup>. Idet den middelalderlige praksis overvindes, løses statslige funktioner fra personer og overføres til institutioner, det nye suverænitetsprincip gennemføres. Suveræniteten betød på det udenrigspolitiske område, at enhver afhængighed af andre magter fjernes, også med krigsriske midler, på det indenrigspolitiske område på den ene side en centralisering af alle afgørelser hos den herskende myndighed – hvad enten denne var monarkisk eller aristokratisk – og på den anden side en gennemførelse af disse afgørelser på lokalt plan. Disse mål krævede en rationel forvaltningsorganisation med fagligt uddannede embedsmænd og som militært magtmiddel en stående hær eller en krigsflåde.

At denne forandring medførte ganske betydelige ændringer i de enkelte landes sociale og økonomiske struktur, er indlysende, men spørgsmålet er indtil nu ikke udforsket i enkeltheder. Det turde være lige så klart, at disse forandringer delvis blev fremkaldt af behovet for at kunne finansiere bureaukratiet og militæret. Derfor må man tilskrive finanshistoriske undersøgelser stor betydning, netop de giver indblik i finansieringen af den moderne statsdannelse og åbner mulighed for også at vurdere dens økonomiske og sociale følger.

1. Se herom Otto Hintze: Wesen und Wandlung des modernen Staates, i Gesammelte Abhandlungen Band 1, 3. Auflage, Göttingen, 1970, s. 470–496.

Begrebet finanser forbindes i almindelighed med penge; men det er ikke dækkende for begyndelsen af nyere tid. Finanser må derfor omdefineres som statens samlede betalings- og underholdsmidler. Disse bestod i ældre tid af 1. penge, 2. naturalier og 3. arbejdsydelse. Den til rationel forvaltning passende finansieringsform er penge; men de fleste europæiske lande nåede først dertil i det 19. årh. Det ville imidlertid være en fejlslutning at betragte den før den tid vidt udbredte blandingsform af finanserne som tilbagestående eller ineffektiv. F. eks. kunne Sverige udvikle sig til en europæisk stormagt, selv om naturaløkonomi var fremherskende i dette land, men her blev den siden slutningen af det 16. årh. udnyttet fiskalt på yderst effektiv vis<sup>2</sup>. I Frankrig derimod havde den i det 16. årh. afsluttede omstilling af statsfinanserne til pengeøkonomi alvorlige følger. Embedsmandsstillingerne i den statslige forvaltning blev solgt og blev derved gjort arvelige; i pengeknappe tider oprettede man simpelt hen nye og helt overflødige stillinger. Indtægter på lokalt plan blev principielt bortforpagtet. Låntagning med store rentebyrder var regelen. Derved indskød der sig en gruppe af bankierer mellem central- og lokalforvaltningen – heller ikke intendanterne ændrede meget ved dette; en virkelig sanering af statsfinanserne var umulig – forhold, der var væsentlige forudsætninger for revolutionen 1789.

De nævnte former for underholds- og betalingsmidler var af forskellig kvalitet. Problemløse med hensyn til transport og anvendelse var penge, hvis mængde dog var begrænset af de i landet forhåndenværende ædelmetaller; fratog man en region eller en by for mange penge, betød det der en øjeblikkelig økonomisk krise. Anvendelsen af naturalier (agrar- og fiskeriprodukter, råstoffer, halv- og helfabrikata, arbejdspræstationer) som betalingsmidler medførte en række vanskeligheder. De var underkastet produktions- og prissvingninger og nødvendiggjorde særlige arrangementer og organisationsformer til oplagring, transport og anvendelse; men de dannede i tilfælde af god administration et solidt grundlag for statsfinanserne, idet hoffets, forvaltningens og militærets elementære behov (føde, klæder, bolig) for største delen kunne dækkes dermed. Desuden kunne overskud i tider med stigende priser blive fiskalt særdeles værdifulde, hvis man solgte dem godt, således som eksemplet med agrarprodukter i det 16. og 18. årh. viser<sup>3</sup>. Arbejdsydelse bidrog i form af regelmæssig hoveri og ægt til domænernes agrarproduktion, til vedlige-

2. Se herom følgende arbejder af Birgitte Odén: *Rikets uppbörd och utgift, 1955*; *Kronohandel och finanspolitik, 1966*, *Kopparhandel och statsmonopol, 1966*.

3. Se herom Wilhelm Abel: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. 2. Auflage, Hamburg, 1966*.

holdelse af veje og til transport af naturalier; som uregelmæssige krav brugtes de hovedsagelig ved storbyggeri som fæstninger og slotte.

Administrationen af finansmidlerne var kompliceret. De blev for største delen opkrævet på lokalt plan, en del brugtes direkte til aflønninger af lokale embedsmænd og betaling af lokale fornødenheder (byggeri og reparationer). Overskuddene modtog centralforvaltningen til dækning af sine behov. Ofte, især i en vanskelig økonomisk situation, blev centralforvaltningens udgifter betalt ved anvisninger fra lokale finansembedsmænd, som så indsendte mindre overskud. Desuden kunne den finansielle rådighedsret være delt: dualismen monark-rige gjorde sig også gældende i finansforvaltningen i begyndelsen af nyere tid. Udbredt var også, som en tredje gren, stænderudpegede finansmyndigheder, der havde egne kasser, og som skulle garantere overholdelsen af, at særskatterne blev anvendt til deres formål. Finanshistoriske undersøgelser beskæftiger sig med en rekonstruktion og kvantificering af disse forhold med det mål at undersøge dem til bunds, men deres overordentlige kompleksitet vil kræve endnu en række tidsmæssigt eller tematisk begrænsede enkeltbidrag, før der kan skrives en finanshistorie for begyndelsen af nyere tid.

I de første årtier af Chr. IV's regering var de vigtigste regelmæssige indtægter: 1. indtægter fra lenene (naturalier og penge), 2. told (penge) og 3. bøder (penge). De vigtigste uregelmæssige indtægter var: 4. særskatter (penge, sjældent naturalier eller arbejdsydelse) – bundet til stænderbevillinger gennem rigsrådet, 5. lån. På udgiftssiden stod som vigtigste regelmæssige poster: 1. lønninger (penge og naturalier) til hof, forvaltning, militær og flåde, 2. forsyning af hof, militær og flåde med naturalier, 3. indkøb af naturalier (penge). Og som de vigtigste uregelmæssige udgifter: 4. byggeri (penge og naturalier), 5. forrentning og afdrag på lån. Forvaltere af disse midler var på lokalt plan: 1. på landet lensmændene (lensindkomster, bøder, i sjældne tilfælde told) og 2. i byerne toldere, byfogeder og akcisemestre (told og bøder) – disse embeder var i øvrigt ofte forenede. På centralt plan var rådighedsretten over penge og naturalier delt. Pengene blev forvaltet af to kasser: rigets kasse af Rentekammeret, monarkens af Kongens eget Kammer; en særskilt stænderkasse fandtes ikke før Kejserkrigen<sup>4</sup>. Modtagelsen og anvendelsen af naturalier lå hos proviant- og materialeskrivere de steder, hvor de brugtes. Kontrollen over alle finansembedsmænds regnskabsførelse lå hos Rentekammeret.

4. Engberg: *Finanshistorie*, s. 200 ff.; Krüger: *Rentmeister*, s. 174 ff., som forløber for et stænderkassevæsen kan muligvis gælde de af krigskommissærerne forvaltede vagtpenge fra 1611 – Krüger: *Rentmeister*, s. 192, nr. 15.

Det turde ud fra dette være klargjort, at også udforskningen af den danske finanshistorie på denne tid må overvinde betydelige vanskeligheder, idet de skitserede komplicerede forhold må tages i betragtning. Endvidere må rekonstruktionen af disse forhold altid lade deres kompleksitet fremtræde klart, hvis der ikke skal opstå abstrakte talrækker med ret ringe udsagnsværdi. Det betyder helt konkret: det må opgøres i tal, hvilken del af finanserne der bestod af 1. penge, 2. naturalier, hvilken del der 3. anvendtes af lokalforvaltningen, 4. tilkom centralforvaltningen, 5. hvilke centrale instanser der rådede over overskuddene og hvorledes, nemlig om det skete gennem 6. anvisninger eller 7. ved koncentration i hovedstaden<sup>5</sup>. Først besvarelsen af disse spørgsmål vil tillade sikre konklusioner om organisationen af finansforvaltningen og om dens betydning for landets økonomiske og sociale struktur. Det er ikke umuligt. Engberg har leveret det metodiske instrumentarium for lensindkomsterne<sup>6</sup> og giver effektfulde eksempler, f. eks. det overskud, der 1644–45 blev afleveret i København af fogeden på Island: 357 rd. i penge og naturalier til en værdi af 2679 rd.<sup>7</sup> Astrid Friis' udsagn om umuligheden af at udforske omfanget af naturalieforbruget i statshusholdningen nøjagtigt<sup>8</sup> – gældende for midten af det 16. årh. – kan kun passe på Christian IV's tid for så vidt som kildegrundlaget er det samme som under Christian III. Siden ca. 1600 er der imidlertid tilstrækkeligt med kilder til rådighed, således at man derefter meget vel kan nå frem til pålidelige tal.

Det ældre Rentekammers stilling inden for dansk finansforvaltning er i mellemtiden blevet klart erkendt, nemlig som rigets centrale pengekasse, ved siden af hvilken der fandtes kongens kasse. Rentekammeret modtog fra lokalforvaltningen overskuddene, som oven i købet kunne være formindsket gennem anvisninger. Tiden er inde til på ny at undersøge kildeværdien af dets regnskaber, for siden hin mindeværdige strid mellem Grundtvig og Lund har man anset rentemesterregnskaberne for at være et intetsigende og endog værdiløst materiale. Naturligvis giver de ikke oplysninger om de samlede statsfinanser, men kun om de penge-midler, der stod til rådighed for rigets centralforvaltning i København, men det var heller ingen quantité négligeable! Netop i en tid med

5. Hans H. Fussing: *Stiernholm Len 1603–1661*, 1951, en fortræffelig detailundersøgelse, giver ingen oplysninger om netop dette problem.

6. Engberg: *Finanshistorie*, s. 171–181.

7. Engberg: *Finanshistorie*, s. 178.

8. Astrid Friis: *Rigsrådet og statsfinanserne i Christian 3.s regeringstid*, i *Historisk Tidsskrift*, 10. r. 6. bd., 1942–44, citeret af Engberg i *Finanshistorie* s. 20 og i *Historie, Jyske Samlinger, Ny række IX*, 4, 1972, s. 620.

tiltagende centralisering af den statslige aktivitet, med udbygning af hovedstaden til en præsentabel rigsfæstning, med skabelsen af en moderne flåde og begyndende merkantilistisk fremme af økonomien havde regeringens hovedkasse en meget stor betydning. Således giver rentemesterregnskaberne pålidelige oplysninger om finansieringen (i penge) af disse forehavender og indeholder desuden en hidtil ikke udtømt mængde materiale om de dermed forbundne personkredse, samspillet mellem centralforvaltning og købmænd, bygherrer, håndværkere, projektskabere og andre. Alene af disse grunde forekommer en undersøgelse af rentemesterregnskaberne berettiget, og det samme gør en begrænsning til denne sluttede kildegruppe<sup>9</sup> – i sidste instans er der for enhver enkeltforskning sat arbejdsøkonomiske grænser, som ganske vist kan udvides i et forskningsprojekt med flere medvirkende.

Fra 1588 til 1612 og delvis til 1617 afspejler rentemesterregnskaberne desuden Rentekammerets forfatningsretslige stilling som finansforvaltningens øverste kontrolmyndighed. Det vil sige, at rentemestrene i deres regnskaber opførte uddrag af de lokale regnskaber, som de netop havde revideret. Derved bliver det muligt at klarlægge de lokale pengekasers brutto- og nettoindkomster, og ligeså omfanget af anvisningerne<sup>10</sup>. Det gælder for told indtil 1612, og de fleste toldregnskaber kan sågar rekonstrueres på grundlag af rentemesterregnskaberne, således oksetolden – med tal over de fortoldede eksporterede okser og heste – før 1612 og fra 1617–1621<sup>11</sup>. Også særskatterne (i penge) kan man få et nøjagtigt billede af, for de tilflød indtil 1628 Rentekammeret, og indtil da findes alle dertil nødvendige angivelser i rentemesterregnskaberne<sup>12</sup>. Hvorvidt de giver oplysninger om lensindkomster, er endnu ikke undersøgt<sup>13</sup>; men man må formode, at de i det mindste gør det om lenenes pengeindkomster. Således kan f. eks. udbyttet og anvendelsen af de regionale særskatter for fæstningen Akershus 1599–1605 ses af afsnittene »Akershus len« i rentemesterregnskaberne 1603–1607<sup>14</sup>. Den af Engberg

9. Den deraf følgende begrænsning i udsagnskraft bliver flere gange betonet i Krüger: *Rentmeister*, tallene fra rentemesterregnskaberne angives intetsteds som tallene for de samlede rigsfinanser.

10. Dette må absolut fastholdes mod Engberg i *Historie* 1972, s. 620 og i *Finanshistorie*, s. 56.

11. Krüger: *Rentmeister*, s. 157–72.

12. Krüger: *Rentmeister*, s. 186–200.

13. I Krüger: *Rentmeister* måtte der gives afkald på det, fordi de af penge og naturalier sammensatte lensindkomster kræver et særskilt studium.

14. Krüger: *Rentmeister*, s. 183 f., 189 nr. 6. I øvrigt optræder de påviste anvisninger på told og særskatter ikke i de sammenfattende tabeller, thi der er kun opført rentemestrenes indkomster og udgifter.

beskrevne regnskabsførelse hos rentemestrene i 1640'erne viser tydeligt ændringerne i forhold til begyndelsen af århundredet<sup>15</sup>. Dermed ændres også kildeværdien af rentemesterregnskaberne.

Viser rentemesterregnskaberne en begrænset, om end ikke uvigtig del af rigets finanser, så skulle de overslag, som Rentekammeret efter 1600 ofte udarbejdede, vise et samlet billede af dem. For begyndelsen af det 17. årh. foreligger der sådanne overslag fra årene 1600, 1602, og 1608<sup>16</sup>. De består af flere dele. Den mest omfattende er den, der indeholder lensindkomsterne. Der opregnes alle len, deres bruttoindkomster, udgifter til lokalforvaltningen og det overskud, der blev tilbage til centralforvaltningen, alt beregnet i penge. Sammenlignet med rentemesterregnskaberne tal viser der sig følgende billede: Norge indbragte den centrale pengekasse ca. 75 % af de i overslagene beregnede summer, Jylland, Skåne, Blekinge, Halland ca. 50 %, øerne ca. 15 %. Det ville være nærliggende at forklare disse forskelle med naturalieleverancer til centralforvaltningen, da transportforholdene medførte større overførsler af naturalier fra len, der var beliggende i nærheden af hovedstaden. Et stort antal krav om naturalier fra kancelliet er da også kendt<sup>17</sup>. Men denne konklusion er ikke mulig, så længe det ikke er kendt, hvorledes de beregnede summer er fremkommet, altså hvilken andel naturalier havde deraf, til hvilke priser de blev omregnet til penge, om der er taget hensyn til misvækst eller andre tab, om de beregnede udgifter var tilstrækkelige. Men en ting er sikker: det drejede sig ikke om virkelige pengeindkomster. De forskellige slutsummer for lensindkomsterne i de enkelte overslag tyder muligvis på en fortløbende korrektion og dermed på vis pålidelighed.

Anderledes forholder det sig med den anden del af indkomsterne: Øresundstold, toldindtægter, byskatter og uvisse indkomster. De er i alle fire overslag anført med samme beløb. Det er vel rigtigt m. h. t. de i øvrigt ret ubetydelige byskatter, for de havde ligget fast siden middelalderen. Også ved de uvisse indkomster, for største delen bøder, kan det passe, men ikke ved Øresundstold og toldindtægter. Ved Øresundstolden, og kun ved Øresundstolden<sup>18</sup>, findes i alle overslagene den anmærkning, at summen var beregnet som et gennemsnit af de tre forudgående år,

15. Engberg: *Finanshistorie*, s. 54–78.

16. Man kan ikke betegne de første tre som forskellige udgaver af samme overslag, blot med henvisning til usikker datering – således Engberg: *Finanshistorie*, s. 116.

17. Krüger: *Rentmeister*, s. 63–72 og 127–129, hvor også naturalierne rolle undersøges; der findes også belæg for naturaliekravene i Kancelliets brevbøger.

18. Mod Engberg: *Finanshistorie*, s. 116.

men kun for 1596–97–98 kan der påvises en nogenlunde overensstemmende gennemsnitssum<sup>19</sup>. Lige så lidt kan toldindkomsterne stå for en undersøgelse. En sådan er mulig, fordi bruttoindkomsterne lader sig rekonstruere på grundlag af rentemesterregnskaberne. Afvigelserne ligger mellem 4.000 og 40.000 rd. Deraf kan man slutte, at den anden del af indkomsterne – rene pengebeløb – er upålidelig i overslagene.

På udgiftssiden forholder det sig forskelligt. En række af de i overslagene anførte udgiftsgrupper kan – mere eller mindre – verificeres ved hjælp af rentemester- og Øresundstoldregnskaberne, andre derimod ikke, fordi de enten er skønsmæssigt ansatte summer eller naturalier, vurderet i penge. Vigtige udgifter mangler, som der i denne tid blev anvendt særlig store beløb til, således bl. a. de store byggearbejder, skibsnbygninger og anskaffelse af krigsmateriel. De mange spørgsmål, som overslagene 1600–1618 lader stå åbne, tillader kun den konklusion, at deres kildeværdi er højst tvivlsom<sup>20</sup>. Først når der foreligger en kritisk undersøgelse af overslagene med udnyttelse af de forudgående beregninger og koncepter og de i tilstrækkeligt antal forhåndenværende lokale og centrale regnskaber, vil deres udsagnsværdi for oplysninger om rigsfinanserne kunne bestemmes nøjagtigt. Indtil da har rentemesterregnskaberne en højere kildeværdi, thi deres udsagnsværdi er allerede undersøgt.

Sluttelig skal der drages nogle almene konklusioner. Finanshistorien for begyndelsen af nyere tid – ikke blot Danmarks – må tages op til en nødvendig bearbejdelse, for derved når man, som allerede dengang erkendt, til nervus rerum i staten ved overgangen til nyere tid. Kildemateriale til belysning af de danske forhold står til rådighed i tilstrækkelig mængde siden ca. 1600. Udnyttelsen af det byder på betydelige vanskeligheder, men er principiel mulig, fordi der allerede er udført metodiske forarbejder. Tilbage bliver da at håbe, at der i den nærmeste tid vil fremkomme en række detailstudier, der muliggør et helhedsbillede.

19. Indtægterne fra Øresundstolden 1588–1628 er meddelt i Krüger: Rentmeister, s. 320.

20. At overslagene indtil nu er blevet benyttet kritikløst som kilder, bliver blot konstateret i Krüger: Rentmeister, s. 63, bebrejdelser ytres derfor intetsteds.